

ВІДТВОРЕННЯ АВТОРСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІЙНИ В НІМЕЦЬКОМОВНІЙ АВТОБІОГРАФІЇ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

У статті розглядається формування авторської ідентичності в тексті німецькомовної автобіографії. На прикладі автобіографій Г. Грасса «Цибулина пам'яті», С. Цвейга «Учорашний світ», Х. Кцеховські «Полюс спогаду» досліджується концепт війни у процесі розкриття образу героя і, як наслідок, автора, що є однією з головних відмінностей німецькомовної автобіографії ХХ-ХХІ століть. Особливу увагу приділено ролі різних авторських поглядів на війну, які і впливають на ідентичність образу автора-героя-оповідача.

Ключові слова: німецькомовна автобіографія, ідентичність, концепт війни, нарративне Я, прийом опису «зі сторони».

В статье рассматривается формирование авторской идентичности в тексте немецкоязычной автобиографии. На примере автобиографий Г. Грасса «Луковица памяти», С. Цвейга «Вчерашний мир», Х. Кцеховски «Полюс воспоминания» исследуется концепт войны в процессе раскрытия образа героя и, как следствие, автора, что является одним из главных отличий немецкоязычной автобиографии ХХ – ХХІ столетий. Особое внимание уделено роли разных авторских взглядов на войну, которые и влияют на идентичность образа автора-героя-рассказчика.

Ключевые слова: немецкоязычная автобиография, идентичность, концепт войны, нарративное Я, прием описания «со стороны».

In the article the formation of author's identity has been analyzed. On the example of German autobiographical novels of G. Grass «The onion of memory», St. Zweig «The World of Yesterday», H. Czechowski «The pole of remembrance» the concept of the war in a process of opening the hero's image has been researched, it is one of the most differences of German autobiographical novels of XX-XIX centuries. A special attention is paid to the role of different authors' looks to the war, which have an influence on identity of the image of the author-hero-narrator.

Key words: German autobiography, the concept of a war, narrative I, the description method «from a side».

Власне Я, самосвідомість та ідентичність постійно знаходяться у центрі уваги сучасних психологів, лінгвістів, соціолінгвістів та соціологів, перед якими стоїть завдання визначити місце індивідуальності людини у соціокультурному житті. Це питання постійно залишається актуальним та дискусійним, адже під впливом різноманітних чинників людина постійно змінюється, а для останніх десятиліть взагалі характерними є розбитість, ламкість особистості, що відкриває ще один вектор розгляду проблеми. На сьогодні питання ідентичності у художньому творі доволі часто зустрічається у різноманітних статтях, доповідях, дисертаціях. Воно розв'язується вченими Н. Барабановою, В. Барановою, В. Фесенко, К. Шульте, які досліджують проблему відтворення ідентичності образу літературного героя, особливості автобіографічного нарративу, розкриття єврейської ідентичності в автобіографії, темі відображення авторської ідентичності у німецькомовній автобіографії не присвячено жодної теоретичної праці. Досить цікавим, на наш погляд,

було б розглянути, завдяки яким факторам відбувається репрезентація ідентичності у художньо-документальній літературі, зокрема німецькомовній автобіографії. Саме це і складає мету статті.

При створенні автобіографії ідентичність автора (і, як наслідок, героя та оповідача) розкривається найяскравіше, адже вона повідомляє про виключно ідентичність конкретної людини, її становлення, сутність. Деякі споріднені жанри, як-то лист, щоденник, подорожні нотатки, також розкривають сутність автора, його ідентичність, але, на відміну від них, автобіографія, особливо сучасна, більше розповідає про ціле життя автора і звертається вона більше ніж до однієї людини. Створення для публіки робить її літературним жанром або жанром мистецтва для інших. Через те, що в автобіографії під автором-оповідачем та героєм виступає одна реальна людина, розглядаючи ідентичності героя, ми зазираємо у внутрішній світ автора, досліджуємо його ідентичність.

Образ героя в автобіографічному тексті надається динамічно, адже автор розповідає про себе, починаючи з дитинства, і в ході оповіді безперервно йде повідомлення про його розвиток як особистості, будуються різні образи героя. На цей процес впливають не тільки його власні розповіді, розмірковування, переживання, але й події різного характеру: особистого, соціального, історичного, світ художнього твору в цілому. Таким шляхом багатоаспектного творчого відображення героя вибудовується його ідентичність. Вона містить зв'язок образу протагоніста зі значенневим, ідейно-філософським, соціальним, культурним, морально-психологічним змістом, що формує з одного боку його особливість, а з іншого – належність до певних груп, категорій людей. Відтворення ідентичності автобіографічного героя пов'язано з поєднанням творчого процесу викладення та реаліями дійсного життя. З цього приводу дослідниця Н. Барабанова зазначає: «Ідентичність формується у процесі оповідання – це діяльність, що спрямована на створення та збереження певної визначеності свідомості та зовнішніх форм буття особистості героя. У послідовності актів формування ідентичності, створюються та змінюють один одного різні образи героя, які поновлюються та пізнаються читачем на основі повторюваності окремих моментів свідомості персонажа, які утворюються різними суб'єктами оповідання, мотивів, інших позасуб'єктних форм побудови образу» [1, с. 5]. Не можна не погодитись, що водночас з розвитком дії у творі проходить зміна образу, «... ідентичність героя отримує максимальну визначеність, будь-яке її наступне збагачення пов'язано з частковою руйнацією первинної заданості, кожний наступний крок у порушенні цієї вже сформованої даності стимулює подальше розгортання оповіді, подальшу її розробку» [1, с. 5]. Отже, розглядаємо сам хід оповіді як процес створення ідентичності героя, бо саме таким чином формуються не тільки форми його ідентичності, але й цілісність усього образу. Безумовно, розвиток дії оповіді не є єдиним засобом відтворення ідентичності, вона будується на різних рівнях оповіді. При написанні автобіографії у процесі творчої діяльності відтворення власної ідентичності поєднує історію життя автора та його самосвідомість. Таким чином, ідентичність героя як художнього, так і автобіографічного твору вибудовується у динамічному процесі оповіді, зокрема, у постійній побудові та руйнації його характерних рис для формування особливості та неповторності його образу. До цього автор приєднує власні стереотипи поведінки, світоглядні ідеї, свої відношення до культурного оточення, суспільних обставин і їхню роль у житті людини.

У статті про зв'язок мови та ідентичності в автобіографії К. Шульте ставить питання, наскільки вона є вираженням «справжньої» ідентичності особистості. При написанні автобіографічного тексту автор має намір розповісти іншим про своє життя, пропускаючи його крізь свою свідомість і надаючи власне уявлення про себе, тому не завжди ця сповідь повністю відповідає дійсності [7, с. 135-253]. Отже, проблема ідентичності в автобіографії також пов'язана з питанням фікції та факту в автобіографії. Автобіографічний наративний спосіб вибирає в себе як

фікціональні жанри (скажімо, роман), так і референційні (історичний дискурс, справжня «серйозна» автобіографія). Як зазначає В. Фесенко, поділ нарації базується на прагматичному критерії – можливість/неможливість ідентифікувати наратора і автора. Навіть декларуючи ідентичність автора і героя, сучасні романи її порушують [3, с. 5].

Також необхідно зазначити, що автобіографічна ідентичність окремої індивідуальності є завданням абсолютного самовиправдання та самотлумачення. Для відтворення свого Я автор створює власні мовленнєво-оповідні практики та наративи – оповідні форми саморозуміння. В нарації індивід осмислює світ та себе, створює свою наративну ідентичність, а по відношенню до себе наративне Я. Саме автобіографічний дискурс створює таку ідентичність, тобто через нарацію передається властивість людини, що пов'язана з її відчуттям власної належності до певної соціальної групи і водночас усвідомленням себе як особистості, що відрізняється від інших, з можливістю залишатися самою собою в мінливих соціальних ситуаціях.

Таким чином, особливістю автобіографічного тексту є те, що під ідентичністю образу героя тут розуміється й ідентичність автора і оповідача. Розглянувши основні фактори, що формують та впливають на неї, більш докладно ми зупинимось на ролі історичних подій у процесі відтворення ідентичності, а саме на функції концепту війни.

Після Першої та Другої світових війни без введення його у контекст твору не обходиться майже жоден оповідач німецькомовної автобіографії. Спогадам про воєнний час відводиться особлива роль, якщо вони не дуже точні, тоді автор заявляє про своє свідчення. Численні автори описують війну як одне з видатних та жахливих явищ у житті, вона стає часовим маркером, адже ділить усі спогади автора на періоди до та після війни. В автобіографічних текстах частіше зустрічаються не розповіді про воєнні дії, а події, що справили незабутнє враження на емоційний стан або на життя оповідача: воєнна пропаганда, мобілізація, проголошена фашистським режимом, бомбардування, прихід ворога до рідного міста, поранення, повоєнний голод. Ці епізоди виділяються на композиційному, емоційному рівнях автобіографії, і через достатньо сильне, значне та емоційне навантаження цих подій образ героя постійно змінюється, тим самим забезпечується інтенсивне розкриття авторської ідентичності. Дані спогади впливають на все подальше життя оповідача, його особистість. Отже, концепт війни є не тільки одним з основних елементів сюжетобудови, але й засобом формування ідентичності автора.

В окремих творах війна представлена під різними кутами зору, що сприяє різному висвітленню особистості письменника. За допомогою введення того ж самого явища вона розкривається по-різному. Оповідачі нечасто дотримуються певних стереотипів, тексти більше варіюються залежно від їхніх індивідуальних особливостей. Так, один автор під час війни був дитиною і передає свої емоції, страх та думку, наскільки несумісні війна та дитинство, другий, – з огляду на ті чи інші обставини, був змушений брати участь у воєнних діях, інший –

спрямував усі сили на те, щоб припинити війну між народами раз і назавжди. Саме про такі приклади представлення авторської ідентичності через концепт війни в автобіографії і піде мова далі.

Мало не кожна німецькомовна автобіографія, що створена у другій половині ХХ століття або на початку ХХІ, не обходиться без теми війни. Німецькому лірику та драматургу Х. Кцеховські під час війни було 7 років, в його автобіографії «Полюс спогаду» вона подається очима дитини. Для дитячих спогадів важливою є тема пам'яті та свідчення. Характерною для них є також подвійна структура: з'являється протиставлення щасливого безтурботного життя до війни та його руйнація з початком війни. Таке сприйняття початку війни більшою мірою характерно для інформантів, які виростили або жили у місті й орієнтовані на опис першого дня війни у літературі, публіцистиці, кінофільмах [4, с. 1]. Початок війни відображено як зміну старого життя новим. Описується перший день, коли було оголошено війну, день зі звичними справами, укладом: «Той день, коли була розв'язана віна, добре зберігся у моїй пам'яті. Я грався на килимі, його узор досі стоїть в мене перед очима, коли по нашому радіоприймачу, як називали його люди «пелька Геббельса», гавкаючий голос повідомив: «О п'ятій годині сорок п'ять хвилин було відкрито вогонь у відповідь!» < ... > Наше життя змінилося швидко. Люди носили скам'янілі обличчя, віталися але ледь розмовляли один з одним» [4, с. 18]. В автобіографії Г. Грасса війна – це кінець дитинства: «Якщо мова йде про мене, то моє дитинство закінчилося на великій вузькому клаптику, там, де я виріс, і трапилося це, коли відразу з декілька сторін спалахнула війна» [5, с. 7]. Спогади про передвоєнне дитинство часто представлені як безтурботне життя дитини у гармонії з батьками, однолітками, оточуючим середовищем: «Ще сьогодні мені бачиться район, де я провів моє перше дитинство, як місце схоже на райське» [4, с. 12]. Опис довоєнних часів спокійний та розмірений, згадуються мирні професії «...домашній лікар був незамінним присутнім не тільки при народженні дитини або біля смертного ложа, але й добре розбирався у внутрішніх стосунках сім'ї, він був свого роду сповідником» [5, с. 13], достаток у родині та в місті: «тільки на одній вулиці було чотири булочника» [5, с. 11], доброзичливі стосунки в сім'ї, гордість та любов до брата, тощо. При описанні початку війни змінюється навіть спектр вживаної лексики: «страх», «небезпека», «темрява», «тюрьма», «скидання бомб», «алкоголізм», «депресія», «шизофренія», «замовчування», «відчай», «меланхолія».

Всі моменти, пов'язані з війною, передаються в темному кольорі: «Темрява навколо нас» [4, с. 25]. Як зауважує сам автор, це не метафора для того часу, коли неможна було вмикати світло ввечері: «Згадуючи моє дитинство, я змушений говорити про півморок, який мене оточував» [4, с. 24], або «Все, що тільки можна, було викрашене захисною фарбою, навіть автобуси та трамваї. Жодної можливості ворогові, впізнати ціль» [4, с. 39]. На наш погляд, з одного боку – це дійсність, а з іншого – це символ нерозуміння, одурення, які прості люди відчували зі сторони фашистського уряду, символ постійного страху: «Так

я зростав, постійно охоплений невідомим переляком. Прикриваючись рукою, дорослі шептали заборонені новини» [4, с. 24].

Зміна внутрішнього стану дитини передається через зовнішній прояв: в першу чергу, це метафори, які описують емоційні зворушення як втрату контролю над собою, своїм тілом ... [2, с. 5]. Х. Кцеховські передає потрясіння від пережитого страху онімінням. Цей прийом часто можна зустріти при описанні емоцій такого характеру: «Мама притискає мене до себе. Через страх я не можу сказати ні слова. Тоді, коли це скінчується. Ніхто не знає як. Тільки повідомлення людей, які прийшли з палаючого міста і які нічого вже не змогли врятувати крім свого голого життя, розповіли нам, що міста більше немає» [4, с. 42]. Фізичний прояв емоційного збудження є ознакою особливо сильних душевних переживань.

В автобіографіях, де зустрічається опис впливу війни на життя дитини, на формування її внутрішнього світу, через мотив зустрічі з німцями, втілюється «наївність» дитячого сприйняття. Таким засобом розгортається сюжетна колізія, коли «незнайоме, загрозливе» проникає в дитяче життя: «Ми долаємо страх перед тими (радянськими солдатами), хто ще недавно був представлений нам як зграя головорізів, і міняємо в них гудзики з обмурування на солдатський пайок ...» [4, с. 45]. Автор підкреслює, що водночас ним керували страх, цікавість та почуття голоду. Майже завжди передається зовнішній вигляд радянських солдат, їхнє цілком дружелюбне ставлення до дітей і те, що вони насправді «звичайні люди» [4, с. 45]. Цей момент маркірується як зміна раніше сформованої пропагандою точки зору дитини на ворога. Тим самим відтворюється інша форма сприйняття війни. Війна бачиться відрізком життя, коли вибудовується особистість інформанта, його характер, поведінка й відношення до зовнішнього світу. Ці властивості він отримує на все життя. Війна ж, маючи негативний характер, деформує особистість і долю людини. Часто в автобіографії передаються думки про те, що дитина починає дивитися на світ очима дорослої людини: «Зрозуміло, що усі мрії мого дитинства тепер були розбиті» [4, с. 48]. Для автобіографічного нарративу з введенням концепту війни властива розбіжність біологічного віку та внутрішнього світу, психологічного досвіду й світогляду, що стає його особливим штампом.

Для Г. Грасса війна, точніше, провинна за її розв'язання як усієї німецької нації, так і його особиста (власне визначення письменника) стала особливо страшним тягарем, який він проніс через усе творче та духовне життя, який знайшов відображення в кожному його творі: «Виправдовуючи хлопчика, тобто мене, навіть не скажеш: «Нас спокусили!» Ні, це ми дозволили, я дозволив себе спокусити» [5, с. 51]. Він не знімає відповідальності ні з себе, хоча був лише дванадцятирічним підлітком, ні з кожного німця, який мовчав і не ставив питань: «І хоча з початком війни моє дитинство скінчилося, я не намагався ставити питання. А можливо, я тому і не ставив питання, що перестав бути дитиною?» [5, с. 18]. У ті часи творець автобіографії «Цибулина пам'яті» і його однолітки «обговорювали героїзм нашого воєнно-морського

флоту», захоплювалися молоддю організації «Гітлерюгенд», мріючи вступити до неї. Тільки пройшовши війну, яка стала свого роду каталізатором, що висвітлює реальний стан речей, він зрозумів, яку провину та борг несуть на собі учасники та свідки Другої світової війни. «Зник мій дядя, пропав шкільний друг» [5, с. 29], але все тоді сприймалося ним як належне і тепер він картає того хлопчика без потурання на вік. Війна, мовчання, провина, борг перед тими, хто зразу зрозумів дійсне положення справ і не мовчав, створили в душі оповідача процес постійної роботи над собою, процес самовдосконалення. Ці моменти не могли не вплинути на його особистість і сформували ідентичність образу героя. Наприклад, тільки зараз на сторінках своєї автобіографії він звертається до вчителя латини із словами про те, що тепер він розуміє його вчинки, його діяльність і розповідає про зустріч з ним: «Проте коли я торкнувся теми мого мовчання у шкільні роки, заговорив про війну, яка не визнає терміну давності, монсьєнор Стахнік лише відмахнувся з посмішкою. Мені здалося, ніби він вимовив: «Ego te absolvo» [5, с. 55].

Автор намагається розібратися, з якої причини він пішов воювати добровольцем. В автобіографії докладно представлений образ хлопця, котрий спочатку сприймав війну як пригоду, як привід похизуватися воєнною формою, відлінути від шкільних занять і довести, що він може бути бравим героєм, а тепер з позиції досвідченої людини картає та засуджує його. Образ є збірним, таких молодих німців на той час були тисячі.

Зрозуміло, що найстрашніші події описуються під час бою. Як і у Х. Кцеховскі, у Г. Грасса сильні емоції передаються теперішнім часом, через те, що і тепер подолати їх важко: «Батогом повисла ліва рука, не можу нею поворушити, коли разом з кимось кидаюся на допомогу моему старшому єфрейторові: ось він лежить переді мною!» [5, с. 195], а згодом – «Ніч ніяк не закінчувалася, вона тягнулася ще довго у моїх снах перших післявоєнних років. Ні, болі я поки не відчував» [5, с. 199]. Теперішній час та прийом оповіді «зі сторони» використовується автором і тоді, коли він дивується, чому раніше він не розумів простих речей, коли йому соромно за свою молодість, наприклад, сцена на вокзалі перед від'їздом на фронт: «Бачу чергу хлопців, вони бовтають один з один. Всіх мучить цікавість, ніби нам обіцяна цікава пригода. Всім весело. Чую свій гучний сміх, тільки не знаю над чим» [5, с. 143]. І, врешті-решт, той момент, який катує автора усе життя і розплата за який не могла не вплинути на формування образу героя: «Питання: чи злякало мене тоді те, що впало в очі на призовному пункті, як жахає мене подвоєне «С» тепер, шістьдесят років по тому, коли я пишу ці рядки?» [5, с. 145], «Те, що було прийнято мною через нерозумне марнославство, я замовчував через зростаючий сором після війни. Але тягар залишився, і ніхто не може полегшити мені це ярмо» [5, с. 146].

Дещо інша позиція відображена в автобіографії С. Цвейга «Учорашній світ». Початок і Першої, і Другої світових війн для нього був страшною подією, усі наслідки та жахіття будь-яких воєнних дій ця людина вважала кроком назад у розвитку європейської

цивілізації, у долі кожного народу. В автобіографії особливо яскраво виражена думка про нелюдську політику фашистів: «вони вдарили у барабан ненависті і били по ньому щосили (розпалювали війну), доки у кожної нормальної людини не лопалися у вухах перетинки, не завмирало серце...» [8, с. 95]. Та Перша і Друга війни по-різному сприймалися австрійським та німецьким народами: «Чому ж у 1939 році людські маси більше не охопило таке піднесення, як у 1914? ... Відповідь є простою: тому що наш світ 1939 року вже не мав минулої, по-дитячому наївної довірливості, як той – 1914 року. Тоді народ ще сліпо довіряв своїм авторитетам ... У 1939 році, навпаки, ця майже релігійна віра в чесність або принаймні в особливі достоїнства власного уряду зникла по всій Європі ... Стрімка подорож до романтики, відважна чоловіча пригода так вимальовувалася війна 1914 року простій людині ... А покоління 1939 року вже було знайомо з війною. Воно вже не обманювалося. Воно знало, що війна – це не романтика, а варварство» [8, с. 64]. Аналізуючи різні ставлення народу до війн, Цвейг тим самим показує своє ставлення до даних історичних подій, а протиставляє змалювання відношення до війни людей того часу та його власне, підкреслює антивоєнну позицію письменника. Будучи досвідченою та мудрою людиною, С. Цвейг проповідував антифашизм та пацифізм. Він зауважує: «Ще за два дні до того я був у «ворожому стані» і тим самим міг переконатися, що жителі Бельгії були таким ж мирними та безтурботними, як і мої співвітчизники. Крім того, я занадто довго жив космополітично, щоб раптом, за одну ніч, зненавидіти цілий світ, який був таким ж моїм, як і моя батьківщина» [8, с. 36]. Бачимо, що заперечення війни розкриває перед нами Цвейга-миролюбця, громадянина світу, який мріяв про єдність миру, єдність Європи – ні державну, ні політичну, а культурну, зближуючу, що збагачує нації і народи. Саме ця мрія привела його до жагучого, активного заперечення світової війни як фатального порушення людської спільності: «... я поклявся собі – обітниця, якої я дотримався і у 1940 році, – ніколи не писати ані слова, що схвалює війну або принижує інший народ». Навпаки заперечення з'являлися в його художніх творах та конкретних вчинках, про які йдеться в автобіографії. Коли Р. Роллан запропонував йому участь в організації конференції з метою «звернутися до світової спільноти із закликом добиватися взаєморозуміння» [8, с. 69], він з радістю погодився: «Я негайно взявся за справу» [8, с. 70]. Ці рядки передають читачу не тільки позицію антифашиста, але й розкривають образ людини, відданої справі, у яку вона вірить. Згодом звучать звинувачення на адресу інтелігенції, котра мовчала, коли фашисти тільки розгортали свою діяльність: «Але винні і ми, якщо не обернули проти них наше слово. Лише тепер я отримав справжній імпульс: потрібно воювати проти війни! Внутрішня готовність дозріла в мені, не вистачало лише цього останнього, наочного підтвердження моему передчуттю. Я розпізнав ворога, проти якого мені слід боротися, – фальшиве героїство, що охоче прирікає на страждання та смерть інших, дешевий оптимізм безсовісних пророків ...» [8, с. 72]. Війна намагалася вкрасти в нього відчуття внутрішньої

свободи, відчуття, що повсюди в Європі він як удома: «І що б згодом не відняв в мене Гітлер, але світлого почуття, що все-таки ще одне десятиліття я прожив, як хотів, з відчуттям душевної свободи європейця, – цього навіть він не в змозі ані конфіскувати, ані зруйнувати» [8, с. 93].

Вищезгадані моменти були типові не лише для даних авторів, війна скалічила чимало дитячих доль, розчарувала, занастала та скалічила дорослих людей. Образи героїв автобіографій розкривають належність авторів до великого прошарку людства часів війни, що і створює ідентичність образу автора.

Отже, реалізація концепту війни для розкриття ідентичності образу автора воєнних часів вимагає

використання особливих методів: протиставлення життя до та після війни, опис першого дня війни, особливий лексичний спектр, прийом опису «зі сторони», «дитячий погляд», підкреслення дитячої наївності у справах дорослих. В автобіографічному тексті війна є, по-перше, періодом у житті окремої особистості та соціуму, що виокремлюється на рівні подій, є їхнім початком та причиною, по-друге, особливим пунктом, який мав великий вплив на формування особистості оповідача. Часто війна стає ключем для аналізу авторської біографії, вибудовує шаблон поведінки і, як наслідок, маркує в автобіографії ідентичність автора-героя-оповідача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабанова Н. В. Проблема ідентичності образу літературного героя как проблема повествования : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.08 / Барабанова Н. В. – Самара, 2004. – 316 с.
2. Баранова В. В. «Детский взгляд» в воспоминаниях о войне : особенности автобиографического нарратива [Електронний ресурс] / В. В. Баранова. – Режим доступу : <http://www.ruthenia.ru/folklore/baranova4.htm>.
3. Фесенко В. Автобіографія : до проблеми жанрової ідентичності / В. Фесенко // Сучасні літературознавчі студії. Модуси автобіографічного письма : [Збірник наукових праць]. – Випуск 7. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2010. – С. 5–14.
4. Czechowski H. Die Pole der Erinnerung. Autobiographie / H. Czechowski. – Düsseldorf : Grupello Verlag, 2006. – 284 s.
5. Grass G. Beim Häuten der Zwiebel / G. Grass. – Göttingen : Steidl, 2006. – 559 s.
6. Müller H. Krieg ohne Schlacht. Leben in zwei Diktaturen / H. Müller. – Köln : Kiepenheuer & Witsch Verlag, 1992. – 425 s.
7. Schulte Chr. Salomon Maimons Lebensgeschichte Autobiographie und moderne jüdische Identität / Chr. Schulte // Buch Sprache und Identität im Judentum / [hrsg. von Karl E. Grözinger]. – Wiesbaden : Harrassowitz, 1998. – S. 135–253.
8. Zweig St. Die Welt von Gestern : Erinnerungen eines Europäers / St. Zweig. – Frankfurt am Main : Fischer (Tb.), 1970. – 512 s.